
RURAL DEVELOPMENT FROM THE PERSPECTIVE OF LOCAL ACTORS (CASE STUDY OF BREZNO REGION)

Máliková L., Spišiak P.

Department of Human Geography and Demogeography, Faculty of Natural Sciences, Comenius University in Bratislava, Mlynská Dolina 842 15, Slovak Republic

E-mail: malikova@fns.uniba.sk

ABSTRACT

This article is dedicated to development of rural areas from the perspective of local actors, especially local communities and mayors. Our objective was to point out the importance of these actors and their role in addressing issues related to rural development. At the beginning, a brief description and categorization of rural development actors is introduced with emphasis on the lowest - local level. The theoretical framework is supported by empirical research conducted in the region of Brezno (central part of Slovakia) that aimed to highlight perception of rural development from the perspective of local residents (based on questionnaire survey) as well as representatives - local mayors (based on expert interviews). The outputs of two partial sections of research show some differences but mostly similar features in the perception of rural development from the perspective of two different entities. Some of the most significant remarks were related to natural potential, diversification of economic activities and cooperation between local mayors and residents. Each of these views reveals various approaches to rural development, however it is important to take both parties into account, when applying theoretical knowledge into practice.

Key words: region of Brezno, rural areas, development potential, local actors

Acknowledgments: This study was supported by project VEGA 1/1247/12 „Socio-economic and cultural underexposed rural landscape as a phenomenon of activation of human geography“.

ÚVOD

Rozvoj vidieka a vidiek ako taký sú v súčasnosti veľmi aktuálnou a zaujímavou problematikou. Skutočnosť, že v rámci Slovenska dominantnú časť územia (86 %) tvoria práve vidiecke oblasti, potrebu zaoberať sa ich rozvojom ešte umocňuje. O to viac, ak ide o rurálne štruktúry so špecifickým postavením, napr. v periférnych oblastiach. Takýto vidiecky priestor predstavuje aj región Brezno so špecifickým postavením v kotlinovej krajine.

V rámci problematiky rozvoja vidieka zohrávajú významnú úlohu najmä rozvojové prístupy, nástroje ako i samotní aktéri. Práve posledná zložka sa stala predmetom nášho záujmu. Za aktérov rozvoja vidieka možno v tomto ponímaní považovať všetky subjekty (tak inštitúcie ako i jednotlivcov), ktoré sú zainteresované do rozvojových aktivít na vidieku. Binek, et al. (2009) rozlišuje podľa pôsobnosti tri hierarchické úrovne aktérov (národnú, regionálnu a lokálnu úroveň). V rámci jednotlivých úrovní ďalej rozlišuje aktérov verejného, podnikateľského a neziskového sektoru. Pre nás je relevantná práve najnižšia, lokálna úroveň. Na úrovni samotných vidieckych obcí predstavujú aktérov rozvoja vidieka samospráva, obyvatelia a podnikatelia, tiež rôzne spolky, či združenia. Práve zosúladenie činností a vzájomná spolupráca jednotlivých miestnych aktérov (predovšetkým obyvateľov a starostov) zohráva v tejto oblasti kľúčovú úlohu.

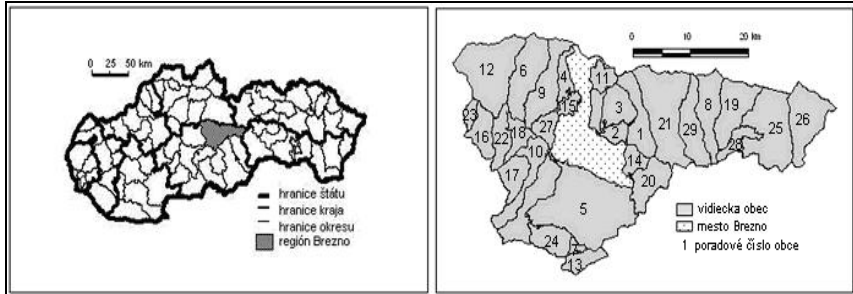
Cieľom príspevku je na príklade regiónu Brezno poukázať zvlášť na dvoch aktérov, a to miestne obyvateľstvo a starostov, ich vnímanie vidieka, postavenie pri riešení otázok spojených s rozvojom vidieka ako i potrebu vychádzať pri realizácii rozvojových zámerov z požiadaviek a postrehov oboch subjektov.

Prípadové územie

Región Brezno leží v geometrickom strede Slovenska, pričom sa tiahne v smere západ – východ. Napriek centrálnej polohe sa však z rôznych uhlov pohľadu vyznačuje niekoľkými znakmi periférnosti – či už ide o postavenie v kotlinovej krajine, mimo hlavných dopravných ťahov, alebo okrajovú polohu v rámci kraja. Ide navyše o vidiecky región, kde viac ako 50 % obyvateľov (k 31.12.2010 59 %, tj. 37 836 obyv.) žije vo vidieckych obciach s hustotou osídlenia nižšou ako 150 obyvateľov/km² (Program rozvoja vidieka SR 2007-2013). Z administratívneho hľadiska ho možno stotožniť s okresom Brezno, ktorý sa rozlohou 1 265 km² zaraďuje k najväčším okresom Slovenska. Pozostáva z jedného mesta (okresné mesto Brezno) a 29 vidieckych obcí¹, ktoré predstavujú objekt nášho výskumu (Obr. 1).

¹ 1.Bacúch, 2.Beňuš, 3.Bravácovo, 4.Bystrá, 5.Čierny Balog, 6.Dolná Lehota, 7.Drábsko, 8.Hel'pa, 9.Horná Lehota, 10.Hronec, 11.Jarabá, 12.Jasenie, 13.Lom nad Rimavicou, 14.Michalová, 15.Mýto pod Ďumbierom, 16.Nemecká, 17.Osrblie, 18.Podbrezová, 19.Pohorelá, 20.Pohronská Polhora, 21.Polomka, 22.Predajná, 23.Ráztocka, 24.Sihla, 25.Šumiac, 26.Telgárt, 27.Valaská, 28.Val'kovňa 29.Závadka nad Hronom

Obr. 1: Poloha regiónu Brezno v rámci Slovenska

Zdroj: vlastné spracovanie

MATERIÁL A METODIKA

V teoretickej časti sa pozornosť sústredila najmä na štúdium a analýzu odbornej domácej i zahraničnej literatúry týkajúcej sa problematiky rozvoja vidieka, ako i jednotlivým aktérom (zvlášť na najnižšej úrovni), ktorí sa na ňom aktívne alebo pasívne zúčastňujú. Išlo teda o spracovávanie sekundárnych dát. V empirickej časti išlo o prácu s primárnymi dátami, ktoré boli získané na základe dotazníkového prieskumu medzi miestnym obyvateľstvom a expertnými rozhovormi so starostami vidieckych obcí regiónu Brezno.

Dotazníkový prieskum sa realizoval v období október 2011 – február 2012. Spracovaných bolo spolu 137 dotazníkov, pričom respondenti boli zvolení náhodným výberom. Prieskum bol vyhodnocovaný kvalitatívne (otvorené otázky) i kvantitatívne (otázky s výberom odpovede) za vidiek ako celok (nie za jednotlivé obce), avšak s ohľadom na špecifiká tej ktorej oblasti študovaného regiónu. Vzhľadom na rozsiahlosť sledovaného územia, zámerom nebolo obsiahnuť percentuálne reprezentatívnu vzorku za každú obec, ale predstaviť názory určitej vzorky obyvateľstva z rôznych častí regiónu, podobne ako pri kvalitatívnom výskume vo všeobecnosti nejde o reprezentatívnosť respondentov, ale reprezentáciu údajov (Rochovská et al., 2007). Metodika, štruktúra otázok, či spôsob samotného vyhodnocovania dotazníkového prieskumu v podobne zameraných štúdiách, boli inšpiráciou aj pri tvorbe dotazníkového prieskumu v regióne Brezno. Išlo predovšetkým o štúdie autorov Spišiak, 2001; Sharpley – Vass, 2005; Džupinová et al., 2008; Spišiak et al., 2009; Oremusová, 2009; Binek et al., 2010; Chromý et al., 2011.

Druhú časť praktického výskumu tvorili rozhovory s predstaviteľmi miestnych samospráv (spolu 17 zrealizovaných rozhovorov). Z hľadiska formy išlo o pološtruktúrované interview². Porovnaním výsledkov oboch parciálnych častí sme dospeli k odhaleniu spoločných i rozdielnych črt vo vnímaní vidieka a jeho rozvoja z pohľadu obyvateľov i starostov.

² V pološtruktúrovanom interview nie sú stanovené presné otázky, ale len akási kostra, resp. tematické okruhy, pričom počas voľne prebiehajúceho rozhovoru vyplývajú zo situácie mnohé ďalšie otázky (Rochovská et al., 2007).

V neposlednom rade boli cenným zdrojom vlastné poznatky autora získané z predchádzajúcich štúdií v rámci problematiky rozvoja vidieka (Máliková - Charvát, 2010; Máliková 2011). Vo vzťahu k skúmanému územiu je tiež potrebné zdôrazniť, že autor pri štúdiu konkrétne zvolenej oblasti vychádza z pozície tzv. „insidera“³.

VÝSLEDKY A DISKUSIA

Vzhľadom na rozsiahlosť problematiky rozvoja vidieka sme sa v dotazníkovom prieskume zamerali na 7 tematických okruhov, ktoré zastrešujú akoby základný rámec:

I Bývanie a kvalita života v obci (otázky 1 - 10)

II Verejná doprava a dopravná infraštruktúra (otázky 11 - 14)

III Kvalita a sortiment obchodu a služieb (otázky 15 – 20)

IV Zdravotná a sociálna starostlivosť (otázky 21 – 22)

V Pracovné príležitosti (otázky 23 – 26)

VI Aktivity a verejný život v obci (otázky 27 – 33)

VII Rozvoj obce (otázky 34 – 38)

V rámci jednotlivých okruhov sa respondenti vyjadrovali k 11 otázkam slovné, kde prezentovali vlastné názory a postrehy, ostatné otázky boli formulované s vopred daným výberom odpovedí. Respondenti boli ďalej špecifikovaní podľa socioekonomickej štruktúry na základe pohlavia, veku, vzdelania, dĺžky bývania v danej obci a zamestnania, resp. statusu respondenta vo vzťahu k ekonomickým činnostiam.

Z vyhodnotenia dotazníkového prieskumu medzi obyvateľstvom vidieckych obcí regiónu Brezno nám v rámci jednotlivých okruhov vyplynulo niekoľko záverov⁴:

- I. Prevažná časť respondentov (66 %) vyjadrila spokojnosť so životom na vidieku, pričom ako najväčšie pozitíva, resp. výhody uvádzali čistejšie životné prostredie, pokojnejší život v porovnaní s mestom a lepšie medziľudské vzťahy. Takmer ¼ zaujala neutrálny postoj a 10 % vyjadrilo nespokojnosť. Ako príčinu uvádzali najmä nedostatok pracovných príležitostí, nevyhovujúcu infraštruktúru či nedostatočný rozsah poskytovaných služieb. Na druhej strane, spokojnosť vyjadrovali predovšetkým s reálnymi výsledkami aktivít v obci ako napr. rekonštrukcia námestia, školy, obnova verejných priestranstiev, vybudovanie kanalizácie a pod.

³ Výskumník môže nadobúdať dve pozície - outsider (človek „z vonku“) a insider („zasvätený do problému“), teda ten, ktorý sa respondentom v mnohých oblastiach podobá (Dowling (2000) In Rochovská et al., 2007).

⁴ Vzhľadom na obsiahlosť výsledkov získaných z dotazníkového prieskumu sú v tejto štúdií uvedené len tie najvýznamnejšie

- II. Pri hodnotení dopravy a dopravnej infraštruktúry sa ukázalo, že takmer ½ respondentov je so súčasným stavom cestnej infraštruktúry nespokojných, z čoho následne vyplýva aj nespokojnosť s dopravným spojením (26 % pri autobusovej a viac než ½ pri vlakovej doprave)
- III. Kvalitu a sortiment obchodu a služieb hodnotila väčšina respondentov ako priemernú, pričom značné rozdiely boli u menších obcí s prevažne základnými obchodmi a službami v porovnaní s obcami s pestrejším sortimentom a rôznymi službami. Tento fakt vyplýva zo skutočnosti, že s rastúcou veľkosťou obce sa spravidla zvyšuje aj rôznorodosť služieb.
- IV. Rozsah poskytovanej zdravotnej a sociálnej starostlivosti v jednotlivých vidieckych obciach možno na základe vyjadrení väčšiny respondentov zhodnotiť neutrálne (39 %) až negatívne (38 %). Dôvodom je opäť spravidla úmerný vzťah medzi veľkosťou obce a rozsahom poskytovanej zdravotnej a sociálnej starostlivosti.
- V. Zhodnotenie pracovných príležitostí, ktoré predstavujú (nielen na vidieku) jeden z hlavných faktorov rozvoja, vzišlo z prieskumu negatívne, keďže väčšina respondentov vníma situáciu na trhu práce nepriaznivo nielen pokiaľ ide o situáciu v jednotlivých obciach (86 %), ale i v celom okrese (76 %). Medzi návrhmi pracovných príležitostí, ktoré by jednotliví obyvatelia v obciach privítali dominovali služby, cestovný ruch, tradičné remeslá, či znovuoobnovenie priemyselnej výroby v bývalých prevádzkach.
- VI. Z otázok týkajúcich sa aktivít a verejného života v obci vyplynulo, že napriek realizácii rozličných športových a kultúrnych podujatí sa do diania v obci zapája pravidelne len 17 % opýtaných a takmer ½ sa nezapája vôbec. Tieto výsledky sú zaujímavé najmä z toho pohľadu, že hoci respondenti v ďalšej časti uvádzali ako jedno z negatív rozvoja vidieka práve nezáujem obyvateľov a vecí verejné a o dianie v obci, v praxi sa žiaľ (na základe zaznamenaných odpovedí) nesnažia túto bariéru odstrániť.
- VII. Tematický okruh týkajúci sa priamo rozvoja obce umožnil respondentom vyjadriť svoje postrehy k otázkam smerovania rozvoja ich obce, resp. regiónu Brezno. Medzi faktory prispievajúce k rozvoju vidieka uviedli najmä skvalitnenie dopravnej infraštruktúry, rozvoj služieb, lepšiu spoluprácu samosprávy s občanmi a vznik nových pracovných príležitostí. Za negatívne pôsobiace označili zlý stav cestných komunikácií, nezáujem mladých o dianie v obci, nechota a neschopnosť obyvateľov spolupracovať či nedostatok finančných prostriedkov. Zaujímavé bolo vnímanie najlepších rozvojových možností v sledovanom regióne z pohľadu respondentov. Tie vidia predovšetkým v rozvoji cestovného ruchu (37 %), v podpore malého a stredného podnikania (27 %) a v súčasnosti čím ďalej tým viac sa rozvíjajúceho agroturizmu (20 %). Skutočnosť, že aj samotní obyvatelia si uvedomujú význam diverzifikácie ekonomických činností na vidieku deklaruje len 15 %-ný podiel respondentov, ktorí ako najlepšiu možnosť rozvoja uviedli práve poľnohospodárstvo.

Druhú časť empirického výskumu tvorili rozhovory so starostami vidieckych obcí v sledovanom regióne. Obsah rozhovorov sa dotýkal rôznych aspektov v rámci problematiky rozvoja vidieka – postavenie štátu k rozvoju vidieka, faktory a limity tohto rozvoja, rozvojový potenciál a možnosti obcí, spolupráca miestnych aktérov, aktivity v rámci mikroregionálnych združení, vypracovanie rozvojových dokumentov, realizované a plánované projekty. Zaujímavou skutočnosťou bolo zistenie, že hoci boli rozhovory zrealizované v obciach z rôznych častí regiónu, názory ich predstaviteľov sa v mnohých kľúčových otázkach (napríklad identifikácia faktorov a limit rozvoja vidieka) zhodovali.

Ako hlavné faktory nevyhnutné pre rozvoj vidieka uviedli starostovia najmä tieto:

- vzájomná spolupráca miestnych aktérov (13)
- ľudský faktor – správne vedenie samosprávy, angažovanosť miestnych obyvateľov, mladí ľudia (13)
- pracovné príležitosti (7)
- financie (4)
- infraštruktúra (dopravná, technická, infraštruktúra služieb) (4)

Pri uvádzaných limitách rozvoja vidieka starostovia vychádzali z reálnej situácie a postavenia obce v sledovanom regióne. Tie sú v konečnom dôsledku akoby protikladom vyššie uvedených faktorov:

- nedostatočná angažovanosť miestnych aktérov, nedostatok spolupráce („každý si kope a svojom piesočku“) (14)
- nedostatok financií, obecných prostriedkov najmä u malých obcí (9)
- nedostatok pracovných príležitostí a z toho plynúca vysoká nezamestnanosť (7)
- veľkoplošná ochrana na území obce bráni stavebnej a priemyselnej činnosti, teda jej ďalšiemu rozvoju (3)
- absencia infraštruktúry, resp. jej nedostatočná úroveň (3)
- odliv mladých ľudí z regiónu (5)

Binek, et al. (2010) uvádza, že vo všeobecnosti sa hlavné rozvojové priority u jednotlivých aktérov nelíšia a obyvatelia ako i starostovia vidieckych obcí sa skôr orientujú na realizáciu tzv. „tvrdých projektov“, teda takých, ktorých výsledky sú viditeľné (napr. riešenie problémov s technickou infraštruktúrou). Túto skutočnosť potvrdili aj výsledky empirického výskumu realizovaného v regióne Brezno, na základe ktorých možno poukázať na niekoľko zaujímavých skutočností:

- Obyvatelia i predstavitelia obcí za najväčší potenciál vidieka regiónu Brezno považujú predovšetkým peknú prírodu a čisté životné prostredie ako dôležitý predpoklad rozvoja

cestovného ruchu.

- Z hľadiska limití vidieckych obcí v sledovanom regióne vzišli z oboch pohľadov najmä nedostatok pracovných príležitostí a nevyhovujúci stav technickej a dopravnej infraštruktúry.
- Obyvatelia i starostovia obcí sú si vedomí rozvojového potenciálu i nedostatkov, ktorými daná obec disponuje, pričom ich vyjadrenia v súvislosti s faktormi rozvoja vidieka sú v zásadných bodoch identické. V oboch prípadoch vystupuje význam ľudského faktora a potreba intenzívnejšej medziobecnej spolupráce (zvýšenie záujmu o veci verejné, zapájanie mladých ľudí).
- Podľa vyjadrení respondentov sú obyvatelia pomerne dostatočne informovaní o dianí v obci, avšak na jej aktivitách participuje len asi 1/2 z nich, čo je z pohľadu starostov nedostatočné.
- Z hľadiska existujúcich väzieb možno identifikovať napojenie na extrarurálne štruktúry či už v rámci sledovaného regiónu (mesto Brezno) alebo v náväznosti na susediace okresy, kde tieto väzby majú rôzny charakter - dochádzka za prácou, do škôl, za nákupmi, u ukrajových obcí regiónu možno sledovať aj väzby na základe kultúrnych a športových aktivít s obcami mimo sledovaného vidieckeho priestoru.
- Realizované projekty (či už samotných obcí alebo v rámci mikroregionálnych združení) reagujú na základné požiadavky a potreby zo strany občanov, týkajúc sa najmä budovania technickej infraštruktúry a revitalizácie obce.
- Pri stanovení rozvojových možností sa obyvatelia i starostovia zhodli v tom, že najlepšie podmienky sú v regióne pre rozvoj cestovného ruchu, zvlášť agroturizmu či rozvoj malého a stredného podnikania. Potenciál vidia aj v znovuoobnovení bývalých prevádzok (zväčša priemyselného zamerania) vo vidieckych obciach a podpore tradičnej remeselnej výroby.

ZÁVER

V rámci problematiky rozvoja vidieka možno identifikovať rôzne skupiny aktérov. Keďže výsledky jednotlivých aktivít, a teda skutočný rozvoj vidieka sa realizuje na miestnej úrovni, je potrebné zdôrazňovať najmä význam lokálnych aktérov, zvlášť obyvateľov a starostov. Ľudia žijúci na vidieku totiž najlepšie poznajú jeho silné a slabé stránky a predstavujú tak dôležitých aktérov, ktorých nápady a návrhy by nemali ostať nepovšimnuté, ale naopak, mali by byť neodmysliteľnou súčasťou tvorby rozvojových stratégií ako i jej samotnej realizácie. Možno teda tvrdiť, že ľudský faktor predstavuje jeden z najdôležitejších prvkov trvalej udržateľnosti rurálnych systémov (Spišiak et al., 2005). Výstižne to zachytil Dr. Marko Koščák⁵, keď sa vyjadril nasledovne:

⁵ Geogram inžinier a plánovač rozvoja vidieka v Slovinsku

"Je nebezpečné pridržať sa prístupu kopírovanie/vkladanie (copy/paste approach) ... je potrebné ísť na miestnu úroveň - vidieť, navštíviť a rozprávať sa s miestnymi ľuďmi . pochopiť ich situáciu a zistiť, čo je potrebné, aby sa navrhované projekty či myšlienky čo najlepšie prispôbili novým (miestnym) pomerom"

Percepciu vidieka a jeho samotného rozvoja z pohľadu miestneho obyvateľstva i samotného vedenia obce sme sledovali na príklade regiónu Brezno. Porovnanie postrehov týchto dvoch aktérov ukázalo, že ich názory sa v mnohých kľúčových oblastiach zhodovali, predovšetkým pri zhodnotení faktorov a limit rozvoja alebo návrhu konkrétnych rozvojových možností na vidieku. To len potvrdzuje skutočnosť, že obaja aktéri majú pri rozvoji vidieka významnú úlohu, zvlášť ak jeho realizácia vychádza z ich vzájomnej spolupráce.

LITERATÚRA

BINEK, J. - SVOBODOVÁ, H. - HOLEČEK, J. - GALVASOVÁ, I. - CHABIČOVSKÁ, K. (2009): *Synergie ve venkovském prostoru – Aktéři a nástroje rozvoje venkova*. 1. VYD. BRNO: GAREP PUBLISHING, 2009. 96 S. ISBN 978-80-904308-0-8.

BINEK, J. - SVOBODOVÁ, H. - HOLEČEK, J. - GALVASOVÁ, I. - CHABIČOVSKÁ, K. (2010): *Synergie ve venkovském prostoru – Přístupy k řešení problémů rozvoje venkovských obcí*. 1. vyd. Brno: GaREP Publishing, 2010. 120 s. ISBN 978-80-904308-4-6.

CHROMÝ, P. - JANČÁK, V. - MARADA, M. - HAVLÍČEK, T. (2011): *Venkov – žitý prostor: regionální diferenciacie percepcie venkova představiteli venkovských obcí v Česku*. Geografie, 116, č. 1, s. 23–45.

DŽUPINOVÁ, E. - HALÁS, M. - HORŇÁK, M. - HURBÁNEK, P. - KÁČEROVÁ, M. - MICHNIAK, D. - ONDOŠ, S. - ROCHOVSKÁ A. (2008): *Periférnosť a priestorová polarizácia na území Slovenska*. Bratislava: Geografika, 2008. 183 s. ISBN 978-80-89317-06-6.

EU Rural Review: Rural diversity. [online]. Luxembourg: European Network for Rural Development, 2010, No.3. p. 36-44. [cit. 2012-01-03]. ISSN 1831-5267. Dostupné na: http://enrd.ec.europa.eu/app_templates/filedownload.cfm?id=3E3F4C22-0331-99A3-AD5F-C25FF369EF68

MÁLIKOVÁ, L. - CHARVÁT, T. (2010): Rozvojový potenciál obce Závadka nad Hronom. In *Zborník recenzovaných príspevkov*. Študentská vedecká konferencia 28. 4. 2010. Bratislava: Univerzita Komenského, Prírodovedecká fakulta, 2010. ISBN 978-80-223-2819-7, s. 941-946.

MÁLIKOVÁ, L. (2011): Možnosti rozvoja vidieka na Slovensku (prípadová štúdia víťazných obcí súťaže Dedina roka 2009). In *Zborník recenzovaných príspevkov*. Študentská vedecká konferencia 27. 4. 2011. Bratislava: Univerzita Komenského, Prírodovedecká fakulta, 2011. ISBN 978-80-223-3013-8. s. 1456-1461.

OREMUSOVÁ, D., (2009): *Geografické aspekty regionálneho rozvoja mikroregiónu Termál*, Nitra: UKF, Fakulta prírodných vied, 2009.146 s. ISBN 978-80-8094-556-6.

Program rozvoja vidieka SR 2007-2013. [online]. 2007. [cit. 2012-01-03]. Dostupné na internete:

ROCHOVSKÁ, A., BLAŽEK, M., SOKOL, M. (2007): Ako zlepšiť kvalitu geografie: o dôležitosti kvalitatívneho výskumu v humánnej geografii. In *Geografický časopis*, 2007, roč. 59, č. 1, s. 323-358.

SHARPLEY, R. - VASS, A. (2006): Tourism, farming and diversification: An attitudinal study. In *Tourism Management*. ISSN: 0261-5177, 2006, Vol. 27, p. 1040–1052. THE LEADER APPROACH - a basic guide. 2006. European Communities, 28s. ISBN 92-79-02044-7.

SPIŠIAK, P. (2001): Účasť verejnosti na tvorbe rozvojových dokumentov obcí a regiónov (Prípadová štúdia mikroregiónu Javorina). In *Životne prostredie*. 2001, č.1, s. 37-41.

SPIŠIAK, P. (2005): Rozvoj vidieka v mikroregionálnych štruktúrach Slovenska. *Acta Facultatis Rerum Naturalium, Geographica, Supplementum Nr.3*, Bratislava.s.567-573. ISBN 80-223-2144-3.

SPIŠIAK, P. - KULLA, M. - NESTOROVÁ-DICKÁ, J. (2009): Vybrané aspekty kvality života v obciach Regionálneho združenia obcí Hornád. In *Geografické informácie*. 2009, č.12, UKF, Fakulta prírodných vied, Katedra geografie a regionálneho rozvoja, Nitra, ISBN 978-80-8094-541-1. s. 324-333.